

Temmuz – Aralık 2011, Yıl: 4, C: 4, Sayı: 8, ss. 83 – 96

## Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Beyân İlminin Yeri

Dr. Enes Erdim

Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fak., Arap Dili ve Belağati Okutmanı

### Özet

Zemahşerî, el-Keşşâf'ında beyân ilminin verilerine çokça yer vermiştir. Bu bağlamda o, Kur'ân'da mecâzın var olduğunu kabul etmiştir. Açıkça mecâz-ı mürsel/ad aktarması, kavramını kullanmasa da âyetlerde asıl anlamla mecazî anlam arasındaki alakalara göndermede bulunmuştur. Zemahşerî aklî mecazı ise isnâdî mecaz olarak adlandırır. Zemahşerî, teşbih'in kısımlarından bahsetmiş ve teşbih ile istiâre arasındaki farka değinmiştir. Yine o, istiâre lafzını kullanmış, kinâyeye ilgili açıklamalarda bulunarak kinâyeye ile ta'riz arasındaki farka değinmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Zemahşerî, el-Keşşâf, mecâz, teşbih, istiâre, kinâyeye

### Abstract

#### The Place of The Scientific Statement in al-Zamakhsharî's Work Called al-Kashshâf

In his work al-Kashshâf, al-Zamakhsharî gave place to the data of the scientific statement. With this statement of his, he accepts the existence of the metaphor in the Quran. Even if he doesn't use the lil metaphor, he mentions the relationship between the methaphorical meaning and main meaning of Notion in the verses of the Quran. He calls the mental metaphor as an attributed metaphor. al-Zamakhsharî, mentions about the parts of the likening and metaphor. He used the word metaphor/isti'are mentioned about allusion and pointed out of the difference between allusion and hint.

**Key words:** al-Zamakhsharî, al-Kashshâf, metaphor, allusion, hint.

### Giriş

Sözlükte, açık olma, keşif ve izah etme anlamlarına gelen beyân, bir anlamın birbirinden farklı çeşitli yollarla ifade edilme kurallarından bahseden ilim dalıdır. Belağatın üç ana bölümünden biri olan beyân ilmi, mecâz, teşbih, istiâre ve kinâyeye konularını esas almaktadır.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Detaylı bilgi için bkz. el-Kazvîni, el-Hatîb Ebû Abdullah Muhammed b. Saduddîn, *el-Îdâh fi 'Ulûmi'l-Belâğa*, Dâru İhyâi'l-'Ulûm, Beyrut, 1997 s. 16, es-Sa'îdî, Abdulmuteal, *Buğyetu'l-Îdâh fi Telhîsi'l-Miftâh fi 'Ulûmi'l-Belâğa*, Mektebetu'l-Âdâb, yy. 2005, I, 212; Halefu'r-Rebi'î, *Mekâyîsu'l-*

Beyân ilminin verileri, Arap dili belağâtına ait kaynaklarda detaylı olarak ele alınmış olsa da pratik anlamda bunu eserlerine yansıtan öncü kişinin Zemahşerî olduğunu görüyoruz. O kendi dönemine kadar pek rastlamayan bir üslûp benimseyerek mensûp olduğu itizal görüşleri de savunma amaçlı yazmış olduğu *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl* adlı tefsirinde belağat ilminin önemli verilerini uygulamalı olarak ele almıştır. Biz bu çalışmada onun beyân ilmini nasıl kullandığını ortaya koymaya çalışacağız.

### 1. Mecâz

Kur'ân'da yer alan lafızlar hakiki veya mecazî anlamlarına göre değerlendirilir. Hakiki anlamdaki lafızların Kur'ân'da yer aldığı konusunda herhangi bir görüş ayrılığı yoktur. Kur'ân'ın büyük bir kısmı bu lafızlardan oluşmuştur. Ancak mecaz anlamlı sözcüklerin Kur'ân'da bulunup bulunmadığı tartışma konusu olmuştur. Bununla birlikte alimlerin çoğunluğu mecazın Allah'ın kitabında yer aldığı görüşündedir.<sup>2</sup>

Mecâz, aralarındaki bir alakadan dolayı konulduğu anlam dışında bir manayı ifade etmek üzere kullanılan kelimedir. Bu durumda, ifadede asıl anlamın kastedilmediğini gösteren bir karinenin de bulunması gerekir.<sup>3</sup>

Mecaz temelde iki kısma ayrılır: a) Lügavî veya Mürsel Mecâz: Gerçek anlamla, sonradan kullanılan anlam arasındaki bağıntı teşbih olursa mecaz, istiâre; eğer teşbih değilse lügavi veya mürsel mecaz diye adlandırılır. b) Aklî Mecâz: Fiil veya fiil anlamındaki ism-i fâil, ism-i mefûl veya mastarın, bir alakadan dolayı, kendisinin ait olduğu şeye değil de bir başka şeye isnâd edilmesidir. Bu durumda, onun ait olduğu şeye isnâd edilmesine engel bir karine de bulunmaktadır.<sup>4</sup>

*Belâğâ beyne'l-Udeba ve'l-Ulema*, Cami'atu Ummi'l-Kurâ, Mekke, 1986, s.591 vd; Hacımüftüoğlu Nasrullah, *Beyân* mad, DİA., TDV., Yay., İstanbul, 1992, VI, 22.

<sup>2</sup> ez-Zerkeşî, Ebu Abdullah Muhammed b. Bahadır, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (Neşr. Muhammed Ebu'l-Fadl) Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1971, II, 255; Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. el-Kemâl, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (Neşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahim/I-IV), Mısır, 1978, III, 120.

<sup>3</sup> Cürçânî, Abdulkâhir, *Esrâru'l-Belâğâ*, (Neşr. Muhammed el-Fâdilî), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 2003, s. 60; Cürçânî, *Delâilu'l-İcâz*, (Muhammed et-Teneccî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1995, s. 66 vd.

<sup>4</sup> Kazvîni, *a.g.e.*, s. 28 vd, 250 vd; et-Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ûd *Muhtasaru'l-Me'ânî*, Salâh Bilici Ktb., İstanbul, ts ,s.324; el-Âmûlî, Bahaaddîn Muhammed b. Huseyn, *el-Keşkül*, (Neşr. Muhammed Abdulkerîm en-Nemerî/I-II), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I, 261.

Mecaz-ı mürselde, asıl anlamla mecâzî anlam arasındaki alaka, sebebiyet-müsebbebiyet/neden-sonuç, külliyet-cüziyet/parça-bütün, alet, önce takyid sonra itlak/önce sınırlama sonra genelleme, birçok şeyi kapsamak demek olan umum, اِعْتَبَارُ مَا كَانَ /önceki durumu göz önünde bulundurmak, اِعْتَبَارُ مَا سَيَكُونُ /gelecekteki durumu dikkate almak, halliyet-mahalliyet/yer-o yerde bulunan nesne gibi anlamlar olabilir.<sup>5</sup>

Zemahşerî âyetleri tefsir ederken zaman zaman bu anlamlara işaret etmesine rağmen, açıkça mecâz-ı mürsel terimini kullandığına tanıklık edilememiştir. Bu bağlamda o Mü'min 40/13. âyetinde geçen وَيُنَزَّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا /size gökten rızık indirir, ifadesindeki rızıktan maksadın yağmur olduğunu belirtir. Çünkü yağmur rızkın sebebidir.<sup>6</sup> Yine o, en-Nisâ 4/54. âyetindeki أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ /yoksa insanlara haset mi besliyorlar, ifadesindeki genel anlamli النَّاسَ kavramından maksadın Peygamber ve müminler olduğunu söylemiş, ancak mecaz mürsel ifadesini kullanmamıştır.<sup>7</sup> Dolayısıyla O, mecaz-ı mürselin, bütün zikredilip parça kastedilmesi biçimine işaret etmiştir.

Müfessirimiz, Yûsuf 12/36. âyetinde geçen اِنِّي اَعْصِرُ خَمْرًا /ben şarap sıkıyorum, ifadesindeki خمر/şarap kavramındaki maksadın üzüm olduğunu belirtir. Üzüm daha sonra dönüştüğü halle isimlendirilmiştir.<sup>8</sup> Bu yorumuyla Zemahşerî, mecaz-ı mürselin yukarıda işaret ettiğimiz, bir olgunun gelecekteki durumunu göz önünde bulundurma, biçimine göndermede bulunmuştur.

O, el-A'râf 7/31 âyetinin yorumunda geçen خُذُوا زِينَتَكُمْ /ziynetlerinizi alınız, ifadesini ziynetlerinizin bulunduğu elbiselerinizi alınız, diye yorumlamıştır.<sup>9</sup> Dolayısıyla Zemahşerî, ziyneti, onun yeri olan elbiseyle yorumlamakla burada mecâza atıf yapmıştır.

<sup>5</sup> Kazvîni, a.g.e, s. 250 vdd; el-Haşîmî, Ahmed, *Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî*, Beyrut, ts.

s.265 vd.

<sup>6</sup> ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, (öl.538/1144), *Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, (Neşr. M. Abdusselâm Şâhîn/I-IV), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

IV, 151.

<sup>7</sup> Zemahşerî, a.g.e., I, 511.

<sup>8</sup> Zemahşerî a.g.e, II, 450.

<sup>9</sup> Zemahşerî, a.g.e, II, 96.

Zemahşerî, Meryem 19/50. âyetinin tefsirinde geçen وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا /Hepsine dillerde yüksek bir doğruluk şanı verdik, ifadesiyle ilgili şöyle demektedir: Dille icat edilen bir şey dil ile ifade edilmiştir. Nitekim elle yapılan ihsan, el ile ifade edilir.<sup>10</sup> Bu ifadesiyle o, “bir şeyin yapılan aletle zikri” kabilinden olan mecaz-ı mürsele göndermede bulunmuştur.

O, ‘Alak 96/17 âyetindeki قَالُوا نَادِيَهُ /o zaman çağırısın kurultayını, ifadesinde النّادى /kurultay, sözcüğünü kavmin toplandığı meclis olarak tanımladıktan sonra, bundan maksadın meclis ahali olduğunu söylemiştir.<sup>11</sup> Böylelikle Zemahşerî, yerin zikredilerek, o yerdeki nesnenin kastedildiğine işaret etmiştir.

Aklî mecâza gelince, Zemahşerî’nin bu mecâz türünü, bazı yerlerde isnâdî mecâz olarak adlandırdığını görüyoruz. Bu bağlamda o, el-Bakara 2/25 âyetinin tefsirinde الْأَجْرَى /akmanın, الْأَنْهَارَ /akma yerlerine isnad edilmesinin isnadî bir mecâz olduğunu belirtmektedir.<sup>12</sup> Müfessirimiz, İbrâhim 14/3 âyetinde geçen فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ ifadesinin yorumunda, dalâletin uzaklıkla nitelenmesinin anlamı nedir? diye sorulacak olursa şöyle cevap vereceğini belirtmiştir: Bu isnadî mecazdır. Dalâlet, gerçekte sapkınlığa düşmüş olana aittir. Çünkü o doğru yoldan uzaklaşmaktadır. Bundan dolayı onun fiili bu vasıfla nitelenmiştir. Nitekim sen جَدَّ جُدُّهُ /onun ihtimamı arttı, bütün gayretini sarf etti, dersin.<sup>13</sup>

Zemahşerî, Sebe 34/33 âyetindeki بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ /gecenin ve gündüzün hilesinden maksadın, gece ve gündüzdeki hilelerin olduğunu söyler. Zarf konusunda müsamahalı davranılmış ve o mefulu bih mahallinde getirilerek mekr/hile kendisine izafe edilmiştir. Ya da mecâzî isnâd yoluyla, onların gece ve gündüzlerine hile yapan, denilmiştir.<sup>14</sup> Yine o, el-İsrâ 17/45. âyetinde geçen حَجَابًا مَسْتُورًا ifadesindeki ism-i mefûl olan مَسْتُور /örtülmüş, kelimesine ism-i fail manasını yükleyerek örtü sahibi anlamı vermiştir. Bu ifade, Arapların سَيْلٌ مُفْعَمٌ /dopdolu bir sel, sözüne benzemektedir.<sup>15</sup> Ancak o burada aklî/isnadi mecazın olduğunu belirtmemiştir.

<sup>10</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 21.

<sup>11</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 769.

<sup>12</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 112.

<sup>13</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, II, 517 vd.

<sup>14</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 567.

<sup>15</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, II, 644.

## 2. Teşbih/Benzetme

Belağatta önemli bir yere sahip olan teşbih sanatı, güzelliğin göstergesi kabul edilmiştir. Çünkü bu sanat, gizli olan bir şeyi açık hale getirdiği gibi uzak manaları da zihne yakınlaştırır. Teşbih, sözlükte temsil anlamındadır. هَذَا شَيْءٌ هَذَا وَمِثْلُهُ *Bu bunun benzeri ve örneğidir*, denilir. Anlatımı kuvvetlendirmek amacıyla, aralarında ortak özellik bulunan iki şeyden, ortak nitelik yönünden zayıf olanı güçlü olan benzetmektir. Böylelikle bir edatın kullanımıyla beraber, bu iki şeyin bir veya daha fazla sıfatta ortak oldukları ifade edilir. Teşbihin, müşebbeh/benzeyen, müşebbeh bih/benzetilen, vech-i şebeh/benzetme yönü ve teşbih edatı olmak üzere dört rüknü vardır. Bu rükünlerin her biri göz önünde bulundurularak teşbih birçok farklı kısma ayrılmıştır.<sup>16</sup> Ancak biz burada daha çok müfessirlerimizin değinmiş olduğu bölümlerini zikretme yoluna gideceğiz.

Teşbih vech-i şebeh/benzetme yönü itibariyle iki kısma ayrılmaktadır: 1. Teşbih-i temsil: Benzetilme yönünün birkaç şeyden süzülmüş bir vasıf olması durumunda, teşbih bu ismi almaktadır. 2. Temsil olmayan teşbih: Diğer kısmın aksine vech-i şebek tek bir vasıftır. Birkaç şeyden süzülmemiştir.<sup>17</sup>

Zemahşerî, Bakara 2/17. âyetinin yorumunda şöyle demektedir: Allah onların vasıflarının gerçek yüzünü anlattıktan sonra, açıklamayı tamamlamak, ifadedeki açıklığı artırmak için mesel getirmiştir. Arapların mesellere başvurmaları, alimlerin meseli sürekli kullanma istekleri, gizli manaları ortaya çıkarma ve hakikatlerin üzerindeki örtüleri kaldırmaya yöneliktir. Öyle ki bu üslupla hayali olan şeyleri hakikat, mevhum düşünceleri kesin şeyler gibi ve gizli olan şeyleri de müşahade edilenler gibi görebilirsin. Bu üslupla en inatçı hasımlar susturulur ve yüz çeviren serkeşler kontrol altına alınır. Allah'ın apaçık kitabı Kur'ân'da ve

<sup>16</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazvîni, *a.g.e.*, s. 203 vdd; el-Hafâcî, Ebu Muhammed Abdullah b. Sinan, (öl.466/1074), *Sırru'l-Fesâhe*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1982, s.119 vdd; el-'Askerî, *Kitâbu's-San'ateyn el-Kitâbe ve'Şi'r*, (Neşr., Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 1406/1986, s.5-7; el-Müberraîd, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd, (öl.285/898), *el-Kâmil fi'l-Lügâ ve'l-Edeb*, (Neş. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim/I-IV), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1997, III, 25-27; İbn Hicce, Takiyuddîn Ebû Bekir b. Abdillâh el-Hamevî el-Ezrâî, *Hızânatu'l-Edeb ve Gâyetu'l-Ereb*, (Neşr. İsam Şâitû/I-II), Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1987, I, 383 vdd; Taftazânî, *Muhtasar*, ss. 279-281. Zemahşerî'nin kendisi de tefsirinde teşbihi örtülü anlamları ortaya çıkarann ve zihinler için şekillendiren yollar olarak görmektedir. Bkz. Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 440.

<sup>17</sup> Kazvîni, *a.g.e.*, s. 234 vd; Taftazânî, *a.g.e.*, 307.

diğer kitaplarda çokça kullandığı meseller, Peygamberimizin ve diğer bütün peygamberlerin ve hikmet sahibi insanların sözlerinde yaygın hale gelmiştir. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: *İşte bu misaller var ya biz onları insanlar için getiriyoruz, fakat onlara ilim sahiplerinden başkasının akli ermez.*<sup>18</sup> Arapların kelamında asıl olan meselin, misil anlamında olmasıdır. Onlar شَبَّهَ شَيْئَهُ وَ شَبَّيْهُ dedikleri gibi مَثَلٌ مِثْلٌ وَ مَثِيلٌ demişlerdir. Daha sonra yerli yerinde örnek olarak kullanılan sözlere mesel demişlerdir. Şaşılacak derecede bazı nitelileri olan sözler dışındaki ifadeler mesel olarak öne sürülmediği gibi bunların kabul edilerek tedavüle konulması da uygun görülmemiştir. Bundan dolayı, mesel tipi örnekler değişimden korunmuşlardır. Onların ateş yakan kimseye benzetilmesinin anlamı nedir, münafıklarla ateş yakan kimse arasında ne benzerlik var ki bunlardan biri diğerine benzetilmiştir? denilirse Zemahşerî şöyle cevap vereceğini belirtmiştir: Mesel kavramı, esed kavramının atılgan olan kimse için istiâre edilmesi gibi onların şaşkırtıcı durumları, nitelikleri veya kıssaları için istiâre edilmiştir. Sanki şöyle denmiştir: onların garip halleri ve durumları, ateş yakan kimsenin durumu gibidir. Aynı anlatım, *Takva sahiplerine vadedilen cennetin misali şöyledir: Altından ırmaklar akar, yemişleri devamlıdır, gölgesi de...*<sup>19</sup> âyetinde de görmek mümkündür. Sana hikaye ettiğimiz şaşkırtıcı anlatımlardan biri de cennet kıssasıdır, denilmiştir. Daha sonra Allah o şaşkırtıcı halleri açıklamaya başlamıştır.<sup>20</sup> Görüldüğü üzere, Zemahşerî burada teşbih-i temsille ilgili açıklamalarda bulunmuştur.

Zemahşerî, teşbih-i temsili, mürekkep/bileşik teşbih diye isimlendirmiştir. Nitekim o, Âl-i 'İmrân 3/117 âyetinin tefsirinde, maksat, onların infak ettikleri şeyi, faydasının azlığı ve zayi olma noktasında kavurucu soğuk bir rüzgârın vurmuş olduğu ekine benzetmektir. Onların infak ettikleri şey rüzgâra benzetilmiştir, denilecek olursa şöyle cevap vereceğini belirtmiştir: Bu, كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا /Onların durumu (geceleyin) ateş yakan kimselerin durumuna benzer<sup>21</sup> âyetinde geçtiği üzere mürekkep teşbih kabilindedir.<sup>22</sup>

<sup>18</sup> el-Ankebût, 29/43.

<sup>19</sup> er-Ra'd, 13/35.

<sup>20</sup> Zemahşerî, a.g.e., I, 79 vd.

<sup>21</sup> el-Bakara, 2/17.

<sup>22</sup> Zemahşerî, a.g.e., I, 397.

Zemahşerî, el-Hacc 22/31 âyetindeki ifadenin hem teşbih-i mürekkebe/bileşik teşbih hem de teşbih-i müferrak/ayrık teşbih olabileceğini söylemiştir. Ona göre mürekkep teşbih olduğunda Allah sanki şöyle demiştir: Allah'a ortak koşan kimse, sonu olmayan bir şekilde kendisini helak etmiştir. Onun hali, gökten düşerken bir kuş tarafından kapılıp da et parçalarının dağıldığı kişinin halinin resmi gibidir. Yahut da rüzgarın bir şeyi uzak beldelere sürüklemesi şekline benzer. Eğer müferrak olursa, iman yüceliğinde göğe, imanı terk edip Allah'a ortak koşmak gökten düşmeye, fikirlerini dağıtan heva ve onu dalâlet vadilerinde savuran şeytan ise yok eden çukurlara sürükleyen rüzgara benzetilmiş olur.<sup>23</sup>

Yine Zemahşerî, benzetilenin hayal olmasından yola çıkarak bazı teşbihleri, teşbih-i tahyîl olarak isimlendirmektedir. O, *tomurcukları şeytanların başları gibidir*,<sup>24</sup> âyetinin tefsirinde şöyle demektedir: Zakkum ağacının son derece çirkin ve tiksindirici bir manzaraya sahip olduğuna işaret etmek üzere şeytanların başlarına benzetilmiştir. Çünkü şeytan, insanların hayalinde çirkin ve tiksindiricidir. Çirkin suretli kimseye "Sanki onun yüzü şeytanın yüzü gibidir, Sanki o şeytanın başı gibidir" denilir. Ressamlar, şeytanı çizdiklerinde güçleri yettiğinde onu en kötü ve en korkunç şekilde resimlerler. Kendisinden küçük bir şer değil de hep hayır bekledikleri kimseleri de meleklerle benzetirler. Nitekim Hz. Allah şöyle buyurmaktadır: *Hâşâ, Allah için bu bir insan değil, ancak değerli bir melektir*<sup>25</sup>. Bu tahyîli bir teşbihtir.<sup>26</sup>

Zemahşerî, yeri geldiğinde teşbih-i mahlûba/ters teşbihe de yer vermektedir. Teşbih-i mahlûb, müşebbehin, vech-i şebeh bakımından, müşebbeh bihten daha mükemmel ve kuvvetli olduğu iddiasını sergilemekle gerçekleşir.<sup>27</sup> Müfessirimiz, *إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرَّبَا / Alışveriş faiz gibidir*,<sup>28</sup> âyetindeki teşbihi buna göre açıklamaktadır: *إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرَّبَا* /Faiz, alışveriş gibidir, denilseydi ya. Çünkü buradaki ifade alışveriş değil faiz hakkındadır. Dolayısıyla "Onlar, faizi alışverişe benzet-

<sup>23</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 151 vd.

<sup>24</sup> es-Sâffât, 37/65.

<sup>25</sup> Yusuf, 12/31.

<sup>26</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 44 vd.

<sup>27</sup> Kazvîni, *a.g.e.*, s. 226 vd; Hacımüftüoğlu, Nasrullah, *İ'câz ve Belâgat Deyimleri*, Ekev Yay. Erzurum, 2001, s.152, s.160.

<sup>28</sup> el-Bakara, 2/275.

tiler ve onu helal kıldılar”, denilmesi gerekirdi. Onların benzetmeleri şöyle demeleri gibidir: Bir adamın sadece bir dirhemlik olan bir şeyi iki dirheme satın alması caizdir. Aynı şekilde bir dirhemliği, iki dirheme satması da caizdir, diye itirazda bulunulması durumunda Zemahşerî şöyle cevap vereceğini belirtmiştir: İfade mübalağa yoluyla bu şekilde getirilmiştir. Faizin helal olduğuna ilişkin inançlarında o kadar aşırıya gitmişler ki onlar helallik konusunda faizi asıl ve kanun kılıp alışverişi ona benzetmişlerdir.<sup>29</sup>

Zemahşerî, teşbihin bütün unsurlarının zikredildiği birçok âyette, zanımca konu net olduğundan dolayı teşbihle ilgili herhangi bir yorumlamaya gitmez.<sup>30</sup>

### 3. İstiâre/Eğretileme

Asıl anlamın kastedildiğini engelleyici bir karineyle birlikte, bir sözcüğün benzerlik alakasından dolayı vaz’ edildiği/konulduğu mananın dışında kullanılmasıdır. İstiâre kısa bir teşbihtir. Ancak ondan daha belîğdir. Bununla birlikte vechi şebek ve teşbih edatının istiâreden hazfedilmesi gerekir. İstiâre aynı zamanda lügavî mecazın bir kısmı olarak değerlendirilir.<sup>31</sup>

Zemahşerî, ilgili âyetlerde istiâreden bahsederek, zaman zaman niçin bu üslubun kullanıldığına değinir. Bu bağlamda o, el-Bakara 2/27 âyetinin tefsirinde sözleşmenin bozulmasını ifade ederken النَّكْضُ /nakz sözcüğünün kullanılması nasıl caiz olur, denilecek olursa şöyle cevap vereceğini belirtmiştir: Onların ahdi ipele isimlendirmesi istiâre yoluyla. Çünkü sözleşen iki taraf arasında kesin bir bağlantı vardır. İbn Teyhan’ın ‘Akabe biatında Peygamberimize söylediği şu söz de bu kabildendir: “Ey Allah’ın elçisi! Bizimle kavim arasında hibâl/sözleşmeler vardır. Biz onu koparıyoruz. Allah seni yüceltip yardım ettiğinde kendi kavmine dönmenden korkuyoruz.”<sup>32</sup> Bu belağatın sırlarından ve güzelliklerindedir. Müs-

<sup>29</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 216 vd.

<sup>30</sup> Örnek için şu ayetlerin tefsirine bkz. Rahman, 55/24, 85, Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 435, 441; el-Fil, 105/5, Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 793 vd.

<sup>31</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazvîni, *a.g.e.*, s. 261 vd; Taftazânî, *Muhtasar*, 326 vd; Cürçânî, Abdulkâhir, *a.g.e.*, s.67, vd; Hafâcî, *a.g.e.*, 118 vd; el-‘Askerî, *a.g.e.*, 268 vd; İbnu’l-Esir, Ebu’l-Feth Diyâuddîn Nasrullah b. Muhammed, *el-Meselu’s-Sâir fî Edebi’l-Kâtib ve’s-Şâ’ir*, (Neşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd/I-II), el-Mektebetu’l-‘Asriyye, Beyrut, 1995, s.342 vd.

<sup>32</sup> Ayrıntı için bkz. İbn Hişâm, Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyârî, (öl. 213/828), *es-Siretu’n-Nebeviyye*, (Neşr. Abdurraûf Sa’d/I-III), Dâru’l-Ciyl, Beyrut, 1411/1991.



tear olan şey zikredilmez. Daha sonra ona, kendisiyle birlikte olan şeyle işaret edilir. Bu işaretle onun makamına uyarıda bulunulur. Kendi yaşitlarını parçalayan kahraman, insanların avuç daldırdığı âlim, bir kadınla evlendiğinde onun düz ve yumuşak olmasını dile, gibi sözler bunun benzerleridir. Bununla kahramanın aslan, alimin deniz, kadının döşek (gibi) olmasına uyarıda bulunulmuş olur.<sup>33</sup>

Zemahşerî, istiâre'nin asliyye ve tebiyye kısımlarına, bu terimleri kullanmadan değinme yoluna gider. İstiâre-i asliyye, isimlerle, isim hükmünde olan mastarlarla, bir de sıfatla ün kazanmış olmakla birlikte isim hükmüne girmiş olan alemlerle yapılır.<sup>34</sup> Müfessirimiz, Bakara 2/286. âyetinde geçen رَبَّنَا لَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا /ey Rabbimiz bize ağır yük yükleme, ifadesinin yorumuyla ilgili şunları kaydetmektedir: İnsanı zorlayan külfet demektir. Öyle ki kişiyi bir yere hapseder de ağırlığından dolayı o herhangi bir tarafa kıyılayamaz. Bu kelime, insanları öldürmek, elbise ve bedenden necis yerleri kesmek gibi zor yükümlülükler için istiâre edilmiştir.<sup>35</sup> Yine, o, el-Bakara 2/10. âyetinde geçen فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ /kalplerinde hastalık olanlar, ifadesinin yorumunda istiâre-i asliyye'ye uygun açıklamalar yapar. Ona göre hastalığın kalpte kullanılmasının hakikat ve mecaz olması caizdir. Hakikat olduğunda elem kastedilir. Nitekim فِي جَوْفِهِ مَرَضٌ /onda hastalık/elem vardır, denilir. Mecaz olması durumunda ise, kötü inanç, kin, kıskançlık, aldatma, günaha meyilli olma, zayıflık, korkaklık, arzularla içi kaplı olma gibi bazı kalbî arızalardan istiâre yapılmış olur. Bu da hastalığa benzer olan âfet ve bozulmadır. Nitekim sıhhat ve selamet, bunun zıddı olan şeyler için istiâre yapılır. Buradan maksat ise onların kalplerinde bulunan küfür, kötü inanç ya da haset, kin ve buğz gibi şeylerdir. Çünkü onların göğüsleri müminlere ve Peygambere karşı kin ve buğzla doluydu.<sup>36</sup>

Zemahşerî, İbrâhim 14/1. âyetinin tefsirinde zulumat ve nurun, dalalet ve hidayet için istiâre olduğunu belirtmektedir.<sup>37</sup> Yine o, Meryem 19/4. âyetinin yorumunda şöyle demektedir: İhtiyarlık, beyazlığında, parlaklığında ve saçta yayı-

---

II, 291.

<sup>33</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 124.

<sup>34</sup> Hacımüftüoğlu, *a.g.e.*, s. 90.

<sup>35</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 328.

<sup>36</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 67.

<sup>37</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, II, 516.

lıp her tarafı kaplamasında ateşin alevine benzetilmiştir. Sonra ise istiâre makamına yükseltilmiştir.<sup>38</sup>

İstiâre-i teb'iyeye ise, fiil, fiilden müştak olan isimler ve manaların anlaşılmasına alet olan harflerle yapılan istiârelerdir.<sup>39</sup> Bu bağlamda o, Nûh 71/17. âyetinin tefsirinde الْإِنْبَاتُ /bitki olarak yetiştirme, fiilinin الْإِنشَاءُ/icad etme, yapma fiilinden istiâre olduğunu söylemektedir. Bu istiâre, hudûsluğa/sonradan olmaya daha net delalet etmektedir. Çünkü onların bitki olarak yerden bitirilmesi, muhdes/sonradan yaratılmış olmaları demektir. Nitekim bitkilerin sonradan yaratılmış olduğu konusunda herhangi bir şüphe yoktur.<sup>40</sup>

Zemahşerî, el-Kasas 28/8. âyetinin yorumunda ise şöyle demektedir: لِيَكُونَ /Bana tam eşit olarak ikram etmen için, geldim sözü de bu kabildendir. Ancak bu harfin ta'lil anlamına gelmesi hakikat değil mecâzdır. Çünkü Onların Hz. Musa'yı evlerine almalarının nedeni, kendilerine düşman ve hüzn olsun diye değil, sevgi ve evlatlık olması içindir. Ancak evlerine almalarının meyvesi ve sonucu bu yani hüzn ve düşmanlık olunca, failin fiili yapılış nedenine benzetilmiştir. Bu neden, gelmenin sonucu olan ikram veya صَرَبْتُهُ لِلنَّادِبِ /terbiyeli olması için dövdüm, ifadesindeki terbiyeli olmaktır. Bu lamın tahriri şöyledir: Bu lamın hükmü istiârede kullanılan الْأَسَدُ /aslanın hükmü gibidir. Aslan, aslana benzeyen kimse için istiâre edildiği gibi bu harf de ta'lil anlamına benzeyen neden için istiâre edilmiştir.<sup>41</sup>

Zemahşerî, belâğat kitaplarında istiâre içinde değerlendirilen terşîh kavramını genel anlamda mecâz kabul ederek istiâre için kullanmaz.<sup>42</sup> Bu bağlamda el-Bakara 2/16. âyetinin yorumunda, delaletin hidayetle satın alınması, istibdâl anlamında mecaz olduğu halde kazanç ve ticaretin zikredilmesinin anlamı nedir? diye sorulursa müfessirimiz şöyle cevap vereceğini söylemiştir: Bu, mecazın en yüksek zirveye ulaştığı eşsiz kullanımlardandır. Bu da bir kelimenin mecâz konumuna getirilip, çeşitli biçimlerinin ve benzerlerinin onun akabinde sırlanması-

<sup>38</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 4.

<sup>39</sup> Hacımüftüoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

<sup>40</sup> Zemahşerî *a.g.e.*, IV, 606.

<sup>41</sup> Zemahşerî *a.g.e.*, III, 381.

<sup>42</sup> Yalnız müstearu minh'in mülayiminin zikredildiği istiâre'ye teşrih ismi verilir. Bkz. Hacımüftüoğlu, *a.g.e.*, s. 92.

dır. Bunlar birbirine katıştığında, ondan daha süslü daha parlak ve daha mükemmel bir söz göremezsin. Bu müreşşah mecâzdır. Bu kullanımın benzeri, Arapların aptallar için kullandıkları şu sözlerinde de görülür: كَأَنَّ أَدْنَىٰ قَلْبِهِ خَطَلًا /Sanki onun kalbinin iki kulağı çok gevşektir. Önce onu eşek gibi düşünmüşler, sonra aptal olduğunu netleştirmek için terşihî arzularak kalbinin iki kulağı olduğunu ve onlarda gevşeme meydana geldiğini iddia etmişlerdir. Böylelikle onun aptallığını, eşeğin aptallığıyla birlikte anarak açık ve görülür bir halde canlandırmışlardır.<sup>43</sup>

#### 4. Kinâye/Değınmece

Herhangi bir sözcüğün engelleyici bir karine olmadığından dolayı, vaz' edildiği/konulduğu anlama delaletiyle birlikte asıl anlamın dışında kullanılmasıdır. Kinâyeden amaç mecazi anlamdır.<sup>44</sup>

Müfessirlerimiz yeri geldiğinde kinâye konusuna değınmektedirler. Bu bağlamda, Zemahşerî, Bakara 2/24. âyetinin yorumunda ateşten korunma emrinin, Kur'ân'ın bir benzerini getirememelerine bağlanmasının anlamı nedir? denilecek olursa şöyle cevap vereceğini belirtir: Onlar Kur'ân'ın bir benzerini getiremeyip muarazada aciz oldukları ortaya çıkınca, Peygamberi tasdik etmeleri onların yanında da kabule şayan oldu. Bundan sonra da onlar, inada devam edip Peygambere boyun eğmeyince ateşle cezalandırılmayı hak ettiler. Onlara bu konuda aciniz ortaya çıktıysa inadı terk edin, ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadenin yerine ateşten korunun denilmiştir. Çünkü ateşten korunma inadın terkinine bağlıdır. Nitekim ateş inadın sonuçlarındandır. Bunun örneği kralın maiyetine şöyle demesidir: Eğer cömertlik isterseniz, kızgınlığımdan kaçınınız. Bununla kral, bana itaat ediniz, emrime itaat ediniz ve kızgınlığımdan kaçınmanın gereğini yapınız, demek istemiştir. Bu belağatın bölümlerinden biri olan kinâyenin örneklerindedir. Kinâyenin faydası, Kur'ân'ın tezyinin bir parçası olan icâzını sağlamaya matuftur.<sup>45</sup>

<sup>43</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 77 vd.

<sup>44</sup> Kazvîni, *a.g.e.*, s. 301 vd; İbn Esîr, *a.g.e.*, II, 180; İbn Hicce, *a.g.e.*, II, 263; Taftazânî, *Muhtasar*, s.376 vd; el-Abbâsî, Abdurrahim b. Ahmed (öl.963/1556), *Meâihidu't-Tansîs 'alâ Şevâhidi't-Telhîs*, (Neşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid/I-II), 'Aleml-Kutub, Beyrut, 1947, II, 179; II, 173; en-Nuveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdulvahhab, *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, (Neşr. Komisyon/I- XXXIII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, VII, 51 vd.

<sup>45</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 107.

Müfessirimiz, Bakara 2/28 âyeti için ise, كَيْفَ lafzının içerdiği hemzenin taşıdığı anlamın, şu sözde de görüldüğünü belirtmektedir: Sizi inkardan çevirip, imana davet edecek şeyler etrafınızda bulunduğu halde Allah'ı inkar mı ediyorsunuz? Hemze burada inkar ve şaşkınlık anlamı içerir. Bunun örneği şu ifadedir: أَتَطِيرُ بِغَيْرِ جَنَاحٍ وَكَيْفَ تَطِيرُ بِغَيْرِ جَنَاحٍ /Kanatsız mı uçacaksın, kanatsız nasıl uçarsın? Kanatsız mı uçacaksın sözü uçmayı inkârdır. Çünkü kanat olmadan uçulması imkânsızdır. Ancak diriltme ve öldürmenin varlığıyla birlikte inkâr muhal değildir, denilecek olursa şöyle cevap vereceğini belirtmiştir: İmana çağırıp küfürden alıkoyacak şeylerin kuvvetliliğinden dolayı bu, muhal suretinde sahneye konulmuştur. Hemzenin, fiilin inkarı ve bu fiilin kendi nefsinde muhal olduğunu ifade etmek veya fiilden alıkoyan şeyin güçlülüğünü bildirmek için geldiği kesin olarak ortaya çıkmıştır. O zaman, küfürlerinin vaki olduğu hali inkar kabilinden olan كَيْفَ /nasıl, sözcüğü için ne dersin denilecek olursa Zemahşeri şöyle cevap vereceğini söylemiştir: Bir şeyin durumu zatına tabidir. Zatın sabit olması muhal olunca, halinin de sabit olması muhal olur. O halde kafirlerin hallerini inkar etmek küfrün kendisini inkar etmek olur. Çünkü onların halleri küfür fiilinin zatına tabidir. Bu anlamın sabit olması kinâye yoluyla. Söz konusu üslup, küfrün inkarı konusunda daha güçlü ve daha belîğdir.<sup>46</sup>

Zemahşerî, Bakara 2/23 âyetinin tefsirinde kinâye ile ta'riz arasındaki farkın sorulması durumunda şöyle cevap vereceğini belirtir: Kinaye, bir anlamın konulduğu lafız dışında başka bir şeyle zikredilmesidir. Endamın uzunluğu için كَثِيرُ الرَّمَادِ /külü çok, demek gibi.. Tariz ise açıkça ifade edilemeyen bir şeye delalet etmek üzere herhangi bir şeyi zikretmektir. Muhtacın ihtiyaç duyduğu kişiye, sana selam vermek üzere geldim veya senin cömert yüzüne bakmak için geldim, söylemesi gibi. Bundan dolayı şöyle denilmiştir: وَحَسْبُكَ بِالتَّسْلِيمِ مَنَى تُقَاضِيًا /İhtiyaç giderilmesi için bir selam sana yeter. Sanki söz maksada işaret etmek üzere arz edilmiştir. Buna, maksad kendisinde görüldüğü için telvih ismi de verilmektedir.<sup>47</sup>

<sup>46</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 162.

<sup>47</sup> Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 279.

## Sonuç

Günümüzde beyân ilmi içinde değerlendirilen sanatların bütün çeşitlerine olmasa bile birçoğuna Zemahşerî *el-Keşşâf* adlı tefsirinde yer vermiştir. Bu bağlamda o, Kur'ân'da mecâzın var olduğunu kabul eder. Açıkça mürsel mecâz kavramını kullanmasa bile âyetlerde asıl anlamla mecâzî anlam arasındaki sebebiyet-müsebbebiyet/sebep-sonuç, külliyet-cüziyet/bütün-parça, alet, itibaru ma seyekunu/bir olgunun gelecekteki halini gözetmek gibi ilişkilere göndermede bulunmuştur. Zemahşerî aklî mecâzı ise isnâdî mecâz olarak adlandırır. Zemahşerî teşbih'in kısımlarından mürekkebi/bileşik ve müfredi/tekili açıkladığı gibi teşbih-i tahyilden/hayali teşbihten bahsetmiş, teşbih ile istiâre arasındaki farka değinmiş, teşbihin iki tarafı arasındaki alakadan, teşbih-i temsilin kıymetinden ve teşbih-i maktûbtan bahsetmiştir. Yine müfessirimiz, istiâre'ye ait tasrihiyye/açık ve mekniyye/kapalı lafızlarını zikretmese bile, genel anlamda istiâre lafzını kullanmış, ilgili âyetlerde istiârenin varlığından bahsetmiştir. Zemahşerî, kinâyeyle ilgili açıklamalarda bulunduğu gibi kinaye ile ta'riz arasındaki farka değinmiştir.

## Kaynakça

- el-'Abbâsî, Abdurrahim b. Ahmed (öl.963/1556), *Meâihidu't-Tansîs 'alâ Şevâhidi't-Telhîs*, (Neşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid/I-II), 'Alemu'l-Kutub, Beyrut, 1947.
- el-Âmûlî, Bahaaddîn Muhammed b. Huseyn, *el-Keşkûl*, (Neşr. Muhammed Abdülkerîm en-Nemerî/I-II), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- el-'Askerî, *Kitâbu's-San'ateyn el-Kitâbe ve'Şi'r*, (Neşr., Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 1406/1986.
- el-Cürçânî, Abdulkâhir, *Esrâru'l-Belâğa*, (Neşr. Muhammed el-Fâdilî), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 2003,
- Delâilu'l-İ'câz*, (Muhammed et-Tenecî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1995.
- Hacımuftuoğlu, Nasrullah, *Beyân mad*, DİA., TDV., Yay., İstanbul, 1992
- İ'câz ve Belâgat Deyimleri*, Ekev Yay. Erzurum, 2001.
- el-Hafâcî, Ebu Muhammed Abdullah b. Sinan, (öl.466/1074), *Sırru'l-Fesâhe*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1982.
- Halefu'r-Rebiî', *Mekâyîsu'l-Belâğa beyne'l-Udeba ve'l-Ulema*, Cami'atu Ummi'l-Kurâ, Mekte.
- el-Haşîmî, Ahmed, *Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî*, Beyrut, ts.
- İbn Hicce, Takiyuddîn Ebû Bekir b. Abdillâh el-Hamevî el-Ezrafi, *Hızânatu'l-Edeb ve Gâyetu'l-Ereb*, (Neşr. İsam Şaîtu/I-II), Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1987.
- İbn Hişâm, Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî, (öl. 213/828), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, (Neşr. Abdurraûf Sa'd/I-III). Dâru'l-Ciyî, Beyrut, 1411/1991.

- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Feth Diyâuddîn Nasrullah b. Muhammed, *el-Meselu's-Sâir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir*, (Neşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd/I-II), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 1995.
- Kazvînî, el-Hatîb Ebû Abdullah Muhammed b. Saduddîn, *el-Îdâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa*, Dâru İhyâi'l-'Ulûm, Beyrut, 1997.
- el-Muberrid, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd, (öl.285/898), *el-Kâmil fî'l-Lügâ ve'l-Edeb*, (Neş. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim/I-IV), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1997.
- en-Nuveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdulvahhab, *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, (Neşr. Komisyon/I- XXXIII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- es-Sa'îdî, Abdulmuteal, *Buğyetu'l-Îdâh fî Telhîsi'l-Miftâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa*, Mektebetu'l-Âdâb, yy.
- es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. el-Kemâl, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (Neşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahim/I-IV), Mısır, 1978.
- et-Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ûd *Muhtasaru'l-Me'ânî*, Salâh Bilici Ktb ., İstanbul, ts.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, (öl.538/1144), *Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, (Neşr. M. Abdusselâm Şâhîn/I-IV), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- ez-Zerkeşî, Ebu Abdullah Muhammed b. Bahadır, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (Neşr. Muhammed Ebu'l-Fadl) Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1971.